

„Fölfénylett előttem...”

Kunkovács László fotókiállításáról

Világjelek címmel nyílt kiállítás 2017 márciusában a Magyarság Házában Kunkovács László Kossuth- és Balogh Rudolf-díjas fotóművész, vizuális antropológus, polihisztor fotóiból. Már a megnyitó meghívójában feltüntetett szakemberek neve (Baki Péter, B. Kovács István, M. Lezsák Gabriella, Somfai Kara Dávid) és foglalkozása (fotó- és művészettörténész, muzeológus, régész, kulturális antropológus) is jelezte, hogy most sem akármilyen fotókiállításra invitálják a látogatókat. A kiállítás-megnyitón bemutatták az ugyancsak *Világjelek* címet viselő, háromnyelvű (magyar-angol-orosz) könyvet¹ is. A kiállításához kapcsolódóan ez év májusában pedig esti beszélgetésen, tárlatvezetésen vehettek részt az érdeklődők. Én ez utóbbira jutottam el.

Kunkovács László a művész-tudósok és tudós-művészek Kolumbusza

Az endrődi Kovács család hetedik gyermeke – kezében a fényképezőgéppel, vagy ahogyan ő nevezte: a látható világ birtokba vételének csodaszerszámával – a természet erőivel és a szovjet/orosz hatóságokkal, a mostoha körülményekkel dacolva keresztül-kasul bejárta a földrajzi-kulturális-civilizációs egységet képező Belső-Ázsiát és Szibériát, hogy megfaggassa és megörökítse az Urál-Tien-San-Jakutföld háromszögében található, Isten teremtette természetet (a hegyeket, völgyeket, vizeket, füves pusztákat a rajta élő emberekkel, állatokkal, növényekkel) és az Ember alkotta kincseket (a sztéléket, vagyis a figurális faragásos és feliratos kőlapokat, magukban álló oszlopokat; a kőlepenyeket; a petroglifákat, vagyis a szabad ég alatt a sziklába vésett, történelem előtti ábrázolásokat, feliratokat, szimbólumokat, világjeleket; a menhireket, vagyis a késői kőkorszakból fennmaradt nagyméretű, álló kőoszlopokat; az áldozóhelyeket, a kurgánokat és így tovább. Fotóinak segítségével szegődjünk mellé mi is az útjain, és legyünk részesei felfedezéseinek!

DR. NAGY KATALIN (1951) nyelvész, irodalomtörténész, műfordító, ny. főiskolai tanár, ELTE TÓK.

1 Kunkovács László: *Világjelek / Signs of the Universe / Символы мироздания*. Magyar Fotóművészek Szövetsége, 2016.

A fotók készítésének helye és ideje

A fotók legnagyobb része természetes környezetben, az eredeti helyszíneken készült: az Altájban (a képszővegek szerint, pl. Kőalakzatok az írott történelem előtti időkben. Altaji sztyeppvidék, Kos-Agacs járás, 1995; Sztélé sámánszertartás képével. Kos-Agacs járás, 1995), a több köztársaságot érintő Urálban, például Baskíriában (Festménymaradványok a Sulgan-barlang középső szakaszán, 1996), Kazahsztánban (pl. A világmindenség jele: kör és a négy égtáj. Tamgali,² 1993; Állatmaszkos emberalak. Tamgali, 1993; Egy sziklamélyedésben rejtőzködő Napfejú. Tamgali, 1995; A napfejú szellemlény egy mitológiai állattal egyesül. Tamgali, 1995; Fölfénylett előttem a bika hátán álló Napfejú. Tamgali, 1993), Jakutföldön (pl. A fenyőtörzsek tetején faragott lófejek és kumiszivó edények. Jakutszk közelében, 1997), Hakaszföldön (pl. A türk népek hármasságát viselő termékenység istenasszonya. Bojári-sziklák, 1998; Emberalaknál magasabb faragott kőszál. Az okunyevi kultúra hagyatéka. Dél-Hakaszföld, 1998; A Nagy Szalvik kurgán részlete megalitikus hatású sztélével, 1998), Tuvában (pl. Áldozóhelyen. Erzin, 1995; Agancsos maszkot és koronát viselő emberalakok. Nyugat-Tuva, Bizsiktig-Haja, 1998), Kirgizisztánban (pl. Lovas vadász úzi a szarvast. Tokmok közelében, 1995) és Mongóliában (pl. A korai szkíta sztélékkel teli mező szent hely. Mörön vidéke, 1990).

A felvételek kisebbik része múzeumokban, szabadtéri parkokban készült. Például: Tarazban, a Regionális Múzeumban: Az ótörök népek termékenység istenasszonya (1993); Gorno-Altajszkban, az Anohin Nemzeti Regionális Múzeumban: Tipikus altaji sámándob (1995); az Aszkizi járásban, a Kazanovka Régészeti Nemzeti Parkban: A „hegy szája” ételáldozatok helye immár ötödik évezrede és a sziklafal, amelyen embermagasságban van a nyílás (1998); Novoszibirszkben, a Történeti-Építészeti Szabadtéri Múzeumban: Sztélé napkoronggal (1998); Kizilben, a Régészeti Intézet kertjében: A Jenyiszejen épült víztározó területéről lefejtett petroglifák (1998); Minuszinszkban, a Martyanov Regionális Múzeumban: Okunyevi sztélé töredék (1998); és Abakánban, a Regionális Múzeumban: Kódémonok (1995, 1998).

A fotók tematikája

A fotókon megörökített műalkotások tematikája szorosan kapcsolódik a Kunkovacs által meglátogatott belső-ázsiai népek (az altaji nyelvcsaládon belül, a török nyelvek kipszak csoportjához tartozó kazakok, baskírok, kirgizek [és kihalt kunok], az ugyancsak az altaji nyelvcsaládba tartozó szibériai török népek, a tuvák

2 A tamga szót az uráli népek 'nemzetiségi jel' értelemben használják. Andrej Tarhanov manysi költő ars poeticáját idézem: „Az én tamgám e pici levél és a húr” (Andrej Tarhanov: *A pogány gyalogút*. Debrecen, 2000, 7). Tudniillik a levélke a természethez köti, a húr a költészethez. A tamga ebben az értelemben már inkább sorsjel.

és az altájiak, továbbá az ugyanebbe a nyelvcsaládba tartozó mongolok) életmódjához, világfelfogásához, hitvilágához, kultúrájához, természeti környezetéhez, társadalmi berendezkedéséhez. Például:

Szent helyek, áldozóhelyek (Szent kőrakás Délkelet-Baskíriában, 1996. „A hegy szája” ételáldozatok helye immár ötödik évezrede és a sziklafal, amelyen embermagasságban van a nyílás – Aszkizi járás, Kazanovka Régészeti Nemzeti Park, 1998; Óskori áldozóhely a hakasz főváros, Abakán közelében, 1998; Ma is látogatott áldozóhely. Sólyom, alatta agancsmaszkos emberalakok táncolnak. Bizsiktig-Haja, 1998).

Istenségek, szellemlények, mitológiai jelenetek (pl. Napfejű. Tamgali, 1993; Fölfényllett előttem a bika hátán álló Napfejű. Tamgali, 1993; Sziklavéset egy fantázialényről – Akadémiai Régészeti Intézet, Gorno-Altajszk, 1995; A türk népek hármaskorát viselő termékenység istenasszonya. Bojári-sziklák, 1998; Kő-démonok. Abakán, Regionális Múzeum 1995, 1998).

Világértelmezések (pl. Gigantikus méretű sztélé: világértelmezés. Hakaszföld, Abakán, Regionális Múzeum; Az okunyevi műveltség embermagas sztéléi megjelenítik a sámánisztikus mindenségképet. Abakán, Regionális Múzeum, 1998).

Ember- és állatábrázolások (pl. Állat- és lovasábrázolások. Tamgali, 1993; Lovas vadász űzi a szarvast. Tokmok közelében, 1995; Nyilazók és egy alak állványos puskával. Uszty-Kán járás, Eki-múv/Jakonur, 1995). *Egyéb emberábrázolások* (pl. A Bojári-sziklák környékén gyakori a pálcikaemberekkel telehintett felület, 1998; Kendőzetlen férfiasság. Bojári-sziklák, 1998; Pálcikaemberek a hakasz füves pusztá északi peremvidékén, 1998; Sítalpon száguldó harcos. Bojári-sziklák, 1998; Agancsos maszkot és koronát viselő emberalakok.³ Nyugat-Tuva, Bizsiktig-Haja, 1998). *Gyógyító és egyéb rituálék, szertartások, sámánok, varázslók* (pl. Állatmaszkos varázslók a mitológiai lények között. Tamgali, 1995; Rituális tánc. Tamgali, 1995; Vésett ábra sámánnal a Kazanovka falu melletti hegyormon, 1998). *Szent és tisztelt mitológiai állatok* (pl. Szarvaskultusz. Tamgali, 1995; A szarvasos kövek népének 2700 éves emlékei – korai szkíta kor. Mörön vidéke, 1990; Napba iramló szarvasok. Mörön vidéke, 1990; A napfejű szellemlény egy mitológiai állattal egyesül. Tamgali, 1995). *Háziállatok* (pl. Háziállat-ábrák a sziklán. Kazahsztán, Tamgali, 1995; Felmálházott jakok a sólymot ábrázoló áldozóhely közelében. Bizsiktig-Haja, 1998). *Egyéb állatábrázolások* (pl. Párizsi jelenet. Tamgali, 1993; Állat az állatban [ún. röntgenkép]. Tamgali, 1995; Ló és kőszáli kecske. Tamgali, 1993; Tevék. Tamgali, 1993; Kőszáli kecskék az egyik kerekded kőtömbön. Tokmok közelében, 1995; Szarvasábrázolások. Uszty-Kán járás, 1995;

3 A Tuvában, Hakaszföldön és Mongóliában fennmaradt rovásírásos kőoszlopok egy-egy törzsi vagy katonai vezetőnek állítanak emléket. Bennük a hős egyes szám első személyben maga mondja el életének főbb állomásait. Most a Közsling pusztai (Tuva, Ulugkem kerület) felíratból idézek: „Gyermeknevem Subus Inal, férfinvem Kümül Öge. // Ötévesen apátlan, tizenkilencévesen anyátlan. // Férfivá éretten, harmincévesen fegyveres testőr lettem. // Negyvenévesen országon országotam. Ellenségeim fegyverrel fenytettem...” (In *Sámándobok, szóljatok. Szibéria őslakosságának költészete*. Európa Könyvkiadó, 1974, 8.)

Gazdagon vésett felület viaskodó tevékkel. Bojári-sziklák, 1998; Farkas ábrája a Bojári-sziklák környékéről, 1998.

Más szimbólumok (pl. Nap-szimbólum⁴ egy idős hakasz asszony kezén, 1998; Fallikus szobor a Csu folyó völgyéből – egyúttal ötörök kőember, 1995; A legősibb jelek egyike a mozgást, a körforgást jelentő svasztika. Tokmok közelében, 1995; A hakasz főváros regionális múzeuma példátlan tárháza az okunyevi korszak különös faragványainak. Gyakran feltűntették világmindenség-ábrájukat, a négyszögbe foglalt kört, 1995, 1998; Sztélé napkoronggal. Novoszibirszk, Történeti-Építészeti Szabadtéri Múzeum, 1998).

Gyűjtőutak, expedíciók, mai életképek (pl. Zejnolla Szamasev régészprofesszor, expedícióvezető. Taraz környéke, 1993; A petroglifákat felmérő nemzetközi régészeti expedíció. Taraz környéke, 1993; A Léna meredek partoldalába vésett jávorszarvas képe alatt Somfai Kara Dávid, 1977; Baskír gyógyító szertartás. Déli-Urál, Bajmak terület, Mullakaj falu, 1996; A terepjáró sofőrje megállt az ősök köveinél, és megölelte azokat. Tuva, Erzin, 1995).

Kunkovács László „címadási”, „képfeliratozási” eljárásai

Az ismert szerzőjű műalkotásoknak általában van címük a művészetek minden ágában (az irodalomban, zenében, szobrászatban, filmművészetben). Az ismeretlen szerzőjű műalkotásoknak is lehet címük (pl. a népköltészeti alkotásoknak), de legtöbbször cím nélkül fordulnak elő, miként a Kunkovács László által lefotózott sztélék, petroglifák, barlangrajzok is. (A későbbiekben összefoglalóan objektumoknak nevezem őket.) Laikusként⁵ azt gondolom, hogy ezeket a több száz, sőt több ezer éves kincseket a megtaláló/lelemező/feldolgozó/megörökítő tudósok, művészek, egyéb szakemberek az azonosíthatóság érdekében valamilyen jellel látják el: címet vagy azt helyettesítő nevet, számot adnak nekik. Igen izgalmasnak tartom Kunkovács László „címadási”, „képfeliratozási” eljárásait. A sokféleségben két állandó elem van: a felvétel készítésének helyét (ami legtöbbször azonos az objektum helyével) és idejét (ami nem azonos az objektum megalkotásának idejével) mindenütt feltünteti. Íme, néhány megnevezési, fel-

4 A Tom menti és a novoromanovói neolitikus kori sziklarajzok déli tájolásúak, és szoláris jegyek vannak rájuk vésve. Nincs olyan sziklarajz, amelyen ne volna napkarika (A. I. Martinov: *Szibériai sziklarajzok*. Corvina Kiadó, 1983, 144). A Nap a sámándobokról sem hiányozhat. Gyakori szereplője a nép- és műköltészeti alkotásoknak is. A manysi Juvan Sesztalov Nap c. versét idézem: „A Nap ékes kisasszonyka // Két szép hajfonatát fonja. // Előtűnik – szívem olvad, // Erdő táncol, föld dalolgat. // Elbújik most – kedvem, hol vagy? // Folyóm búsul, szívem megfagy.” (In Nagy Katalin: *Hét határon hallik húros daru hangja*. Budapest, 1994, Faunus, 27)

A napkultusz nyomai nemcsak a művészetekben, de a hétköznapi életben is jelen voltak és vannak. Például szülés után a méhlepényt felakasztották egy faágra, és mindig a Nap felé fordítva; a sámánok a Nap járása szerint forognak a szertartáson.

5 Nyelvész, irodalomtörténész és műfordító vagyok. A szibériai őslakó népek irodalmának kutatójaként többször jártam Szibériában.

iratozási variáns: 1. *Rögzíti az objektív valóságot*, vagyis szavakba önti azt, amit az avatatlan szem is lát (pl. Háziállat-ábrák a sziklán, Állatmaszkos emberalak, Kőszáli kecskék, Sztélé napkoronggal, Párzási jelenet). 2. *Beavat az objektív valóságba* (pl. A világmindenség jele: kör és a négy égtáj; Szent kőrakás; Állatmaszkos varázslók a mitológiai lények között; A napfejű szellemlény egy mitológiai állattal egyesül; Rituális tánc; Kőszáli kecske ábrája egy vulkanikus kőbombán; Altaji lovas nemzeti viseletben; Újkori sziklaművészet: nyilazók és egy alak állványos puskával; A türk népek hármaskoronáját viselő termékenység isten-asszonya; Tudtak a harmadik szemről is; A Nagy Szalbic kurgán részlete megalitikus hatású sztélékkel; Sítalpon száguldó harcos. A harcmodor és a fegyver a népvándorlás korára utal; A Jenyiszej forrásvidékén élő tuvai sámán⁶ a szertartás előtt erőt gyűjt a szent fánál). 3. *Hozzáadja az objektummal kapcsolatos saját tudását, néprajzi, fotóművészeti, régészeti, művelődéstörténeti, irodalmi ismereteit* (pl. A hajdani vulkánokból mázsás kőtömbök röpültek ki. Méretüknél fogva szűkszavú képi közlésre alkalmasak; „A hegy⁷ szája” ételáldozatok helye immár ötödik évezrede, és a sziklafal, amelyen embermagasságban van a nyílás; a hakasz főváros regionális múzeuma példátlan tárháza az okunyevi korszak különös faragványainak. Gyakran feltüntették világmindenség-ábrájukat: a négyszögbe foglalt kört; az okunyevi műveltség embermagas sztéléi megjelenítik a sámánisztikus mindenségképet; petroglifa tanúsítja, hogy az erdőöbve került sztyeppei nép gerendából is a jurta formáját alkalmazta; a Léna fő ága a jakut főváros térségében tízszer olyan széles, mint a Duna Budapestnél; tevékkel költöznek az új legelőre. A mongol ember soha nem használja a lovat igavonásra!). 4. *Rögzíti az objektív valósághoz fűződő szubjektív viszonyát*: hangot ad véleményének, érzéseinek (pl. Az ótörök népek termékenység istenasszonya, szobortöredék. A magyarok keresztényé lett, háromágú koronás Boldogasszonya és a csángó magyarok Babba Máriaja ide gyökerezhet; Fölfénylett előttem a bika hátán álló Napfejű). 5. *Komparatív megjegyzéseket tesz* (pl. Közvetlenül egymás mellett levő, azonos stílusú petroglifa. Balról – a honfoglaló magyarokra is jellemző harcmodor: menekülést színlelnek, közben hátrafelé nyilaznak. Csakhogy itt nem lóhátról, hanem sítalpon. Jobbról – családi ünnep a kisgyermek születésére, medvemaszkos sámánnal, hun típusú füles üsttel). 6. *Utal az alkotói stílusra* (pl. Új-

6 Erika Taube a tuva nyelv és néprajz kitűnő ismerője. Most az általa gyűjtött sámándalból idézek, melyben egy 55 éves Pürvü nevű sámánasszony egy hajnali szertartás végeztével búcsúztatta el Halak nevű segítő szellemét: „Szürkül a hajnal már... // Szívem ereszd el már! // Csevegnek tarka madarak... // Csitulj őszám, Halak! // Szürkület burka, // millió madár torka... // Süvegemet már engeddd el! // ... // Sámándobom fenekét // szárítanám s nem lehet... // Szülőtteim számlálnám... // Szabadítsd meg szívemet!” (In *Sámándobok, szóljatok. Szibéria őslakosságának költészete*. Európa Könyvkiadó, 1974, 108.)

7 A hakaszoknál (régii nevükön abakán vagy minuszinszki tatárok) a hegy a népköltészeti alkotásoknak is gyakori „szereplője”. „Fekete hegy ha nem volna, // fekete víz honnan foly-na? // Lótartó nép ha nem volna, // lófuttatás honnan foly-na?” (In *Sámándobok, szóljatok. Szibéria őslakosságának költészete*. Európa Könyvkiadó, 1974, 87.)

kori karcolt ábra egy sziklán, Karcolásos technika). 7. *Utal az objektum keletkezésének idejére* (pl. Újkori karcolt ábra egy sziklán; Emberalaknál magasabb, faragott kőszál. Az okunyevi kultúra hagyatéka; A türk birodalom idején átfaragott szkíta kori kőoszlop).

Kunkovács László a művész-tudósok és tudós-művészek Erwin Panofskyja⁸

Az Aby Warburg ikonológiai módszerét továbbfejlesztő Panofskyt a képek jelentése foglalkoztatta. (Ezért analógiám természetesen csak megszorításokkal, áttételekkel igaz, amennyiben a képek helyett a belső-ázsiai objektumok és a róluk készített fotók értendők.) A képek értelmezésének három lépcsőfoka van. Az első a preikonográfiai. Ezen a szinten a befogadó azt írja le, amit a képen lát. Nem tulajdonít neki semmiféle jelentést. Panofszky szerint „az ausztráliai bozótlakó képtelen volna az *Utolsó vacsora* témáját felismerni; számára a kép csupán egy izgatott asztaltársaság képzetét tartalmazná”.⁹ Kunkovács Lászlónak Tokmok közelében lefotózott egyik kerekded kőtömbjének¹⁰ preikonográfiai leírása a következő lehetne a bozótlakó szempontjából: egy kőbe valami háromkarú rajz, krikszkraksz van bevésve.

A második szint az ikonográfiai. Ahhoz, hogy a bozótlakó megérthesse a kép ikonográfiai jelentését, meg kell ismerkednie az evangéliumokkal, ismernie kell például Pál apostolnak a Korinthusbeliekhez írt első levelét (11, 23–26). A Kunkovács László által lefotózott kőtömbön látható háromkarú rajz ikonográfiai jelentését csak az tudja megfejteti, aki hallott és tud a szvasztikáról, vagyis a mozgást, körforgást jelentő napkeresztről.

A harmadik szint az ikonológiai. Az ikonológiai jelentés megfejtéséhez a kor szellemiségének (filozófia, vallás stb.) ismerete szükséges, ugyanis a művészek különböző módon viszonyulnak ugyanahhoz a szöveghez, ezért az utolsóvacsora-ábrázolások is különbözőek (lásd például Leonardo és Tintoretto művét). Visszatérve a Kunkovács-féle példához érdemes lenne megvizsgálni a napkereszt jelentésének fejlődését az egyes korokban, a rájuk rakódó konnotációkról nem is beszélve.

Kunkovács László mindent elkövet, minden alkalmat megragad, hogy ne a keresztény kultúrát nem ismerő bozótlakók módján szemléljük a világjeleket. Minden fotója, minden képhez fűzött gondolata arra ösztönöz bennünket, hogy ne csak a betűket, de a szimbólumokat is olvasni tudó emberekké váljunk. Hogy a folyton változó világunkban is próbáljuk megtalálni, megfejteti, továbbadni a képek mögött húzódó verbális jelentéseket, üzeneteket, és ne tévesszük szem elől a világjeleket...

8 Panofszky, Erwin (1892, Hannover – 1968, New York) művészettörténész, az ikonológia módszertanának kidolgozója.

9 Panofszky, Erwin: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Gondolat Kiadó, 1984, 290.

10 Kunkovács 2016, 86.

Kunkovács László a művész-tudósok és tudós-művészek Paracelsusa¹¹

Paracelsus az új orvoslás négy oszlopa közül elsőként a filozófiát nevezte meg, ami az ő értelmezésében a különböző gondolati rendszerek ismerete helyett a természet kutatását és ismeretét jelenti. „A természet, a világegyetem Egy, és eredete csak az egy örök Egység lehet. Egy élőlény, amelyben minden dolog harmóniában és vonzásban áll egymással. Ez a makrokozmosz. Az ember a mikrokozmosz. És a makrokozmosz és a mikrokozmosz Egy.”¹² Kunkovács László – amint azt önálló kötetének sora¹³ mutatja, nem veti el a könyvekkel átadható tudást – igyekszik egységben látni és fotói által láttatni a látható és a láthatatlan természetet annak minden teremtményével együtt, vagyis a mikro- és makrokozmoszt, a tárgyi és szellemi világ köré feszülő szemantikai hálót, elmélyülve a szakrális és profán térben és időben.

A *Világjelek* kiállításon és a könyvben látott képek, feliratok, összekötő szövegek és a tárlatvezetésen hallottak alapján bizton állíthatom, hogy Kunkovács László a mindenséget magában hordozó ember. Aki többször is megjárta a régészek és történészek szibériai, belső-ázsiai kincsesbányáit, aki folytonosan érezte és érzi a mulandóság és a maradandóság feszítő erejét, aki megértette és pontosan tudja, hogy mit jelentett és jelent az általa bejárt területeken élt és élő emberek számára a természet vitális birtokba vétele (a természet mint élettér: a benne való élés és a vele való egyesülés), szociális birtokba vétele (a természet mint alkotótér: a természetbe való behatolás) és szellemi birtokba vétele (a természet mint az ősi differenciálatlan filozófia-tudomány-művészet-vallás bölcsője és átörökítője), az nem is lehet más.

Kunkovács László érti és érzi a mindenséget magában hordozó ember felelősségét, ezért szóban, írásban, fotókon, kiállításokon, Mester és Tanítvány szituációkat keresve-teremtve teszi közkinccsé mindazt, amit a világról gondol, tud.¹⁴ Köszönjük!

11 Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541) 16 éves korában vette fel a Paracelsus (jelentése: Celsust felülmúló) nevet jelezvén, hogy szeretné meghaladni a középkori híres görög orvos, Kelszosz orvoslási rendszerét.

12 <http://www.ujakropolisz.hu/cikk/pacelsus-uj-orvoslas-oszlopai>

13 *Ősépítmények. Népi építészetünk archaikus elemei.* Kós Károly Alapítvány–Örökség Könyvműhely, 2000. *Kece, milling, marázsa: hagyományos halászat természetes vizeken.* Balassi Kiadó, 2001. *Kőemberek. A sztyeppe népek ősi hagyatéka.* Napút Könyvek 3. Masszi Kiadó, 2002. *Táltoserő / Шаманская сила / Shaman Power.* Masszi Kiadó, 2006. *Képet adok.* Könyvesműhely, 2013. *Pásztoemberek.* Cser Kiadó, 2013.

14 *Egy fotóművész időutazása. A Kunkovács-archívum helye, szerepe, művészeti és tudományos jelentősége.* Szerk. Angster Mária és Németh János. Könyvesműhely, 2015.